

نمود اندیشه‌های اخلاقی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران مورد مطالعه: تکریم مهمان

محمدباقر ولی زاده اوغانی^۱
اکبر ولی زاده اوغانی^۲

چکیده

بر طبق آیات و روایات اسلامی، تکریم مهمان به معنای گرمی‌داشتن، کریم گفتن، عزیز و ارجمند شمردن کسی که وارد خانه کس دیگری می‌شود. با نگاهی عمیق به ساختار فضایی خانه‌های سنتی در ایران، می‌توان توجه به تکریم و بزرگداشت مهمان را در آن به نحو ملموسی مشاهده کرد. این تحقیق به بررسی نقش اندیشه‌های اخلاقی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران با تاکید بر «تکریم مهمان»، پرداخته و هدف آن تحلیل نمود ابعاد مختلف تکریم مهمان در ساختار فضایی این خانه‌ها می‌باشد. روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی بوده، که ابتدا از طریق شیوه‌های تحقیق کتابخانه‌ای، مفاهیم مرتبط با موضوع از کتب برخی صاحب‌نظران، اندیشمندان، آیات و روایات اسلامی استخراج شده، سپس نقش تکریم مهمان در ساختار فضایی خانه‌های سنتی مورد بحث و تفسیر قرار گرفته است. نتایج تحقیق نشان داد که، مهمان و مهمان نوازی در نزد ایرانیان بسیار حائز اهمیت بوده و مردم از آیات قرآنی و روایات اسلامی در این مورد الگو می‌گرفته‌اند. از طرف دیگر، تکریم مهمان در معماری فضای خانه‌های سنتی ایران نمود و تجلی خاصی یافته است که به وضوح می‌توان در ابعاد مختلف ساختار فضایی از جمله، ساباط، سردر ورودی، هشتی، حیاط، اتاقهای پذیرایی و... آنرا مشاهده نمود.

کلمات کلیدی: اخلاق و معماری، تکریم مهمان، خانه‌های سنتی

مقدمه و بیان مسئله

«خانه مکانی است که در آن فرد، ضمن حفاظت از خود در برابر عوامل آب و هوایی، می‌تواند از فشارها و محدودیت‌های جامعه به دور باشد. خانه مکانی است برای استراحت آدمی و آرامش ذهن» (مرتضی، ۱۳۸۷: ۱۳۳ و ۱۳۴). این تعریف برای خانه، از بعد تاثیرات اخلاقی و انسانی، دارای ارزش است، همچنان که در قرآن در آیه ۸۰ سوره نحل آمده است «خد خانه‌هایتان را برای شما مایه آرامش و سکون قرار داده است» (نحل:

^۱ مدرس و هنرآموز آموزش و پرورش سراب mbvalizadeh@yahoo.com

^۲ عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سراب valizadeh_a@yahoo.com

۸۰). چنین تعریفی ساخت خانه را بسیار پیچیده می‌کند، چرا که خانه را مایه تکامل و تعالی و آرامش انسان می‌داند و به این ترتیب تفاوت خانه با چهاردیواری خوابگاه و پناهگاه در وجود چنین تاثیرات انسان‌ساز و معنوی خلاصه می‌شود. خانه که جزء میراث معماری ایرانی است دارای ویژگی‌های خاصی است و طوری شکل گرفته که هم نیازهای مادی و هم معنوی انسان را برطرف سازد. روایات اسلامی حاوی اشاراتی به سکونتگاههای خرد مانند خانه‌ها است که علی‌رغم تأکید بر سطوح کالبدی بر ابعاد معنوی نیز اشاره دارد (وثیق و پشوتنی‌زاده، ۱۳۸۹: ۵۳). خانه یکی از مباحث مهم در معماری سنتی ما می‌باشد که از آغاز تولد تا پایان زندگی تمام خاطرات انسانها در آن شکل می‌گیرد. خانه یک شی یا ساختمان نیست بلکه گسترده و مجموعه‌ای از شرایط است که خاطرات و تصاویر، آرزوها و وحشت‌ها، گذشته و حال را یکجا سامان می‌دهد. یک خانه همچنین مجموعه‌ای از آیین‌ها، ضرب آهنگ‌های شخصی و روال عادی یک زندگی هر روزه است. خانه را نمی‌توان یک باره پدید آورد، خانه از بعد زمان و تداوم برخوردار است و محصول تدریجی تطبیق خانوادگی و فردی با جهان است (پالاسما، ۱۳۸۹: ۱۱۷). در شکل‌گیری خانه‌های سنتی ایران عوامل و عناصر زیادی نقش داشته است. در این میان یکی از عواملی که در شکل‌گیری آن نقش تعیین‌کننده‌ای داشته، عامل فرهنگ بوده است. به اعتقاد راپاپورت عامل فرهنگ و درک انسانها از جهان و حیات که شامل اعتقادات مذهبی، ساختار اجتماعی قبیله، خانواده، روش زندگی و همچنین شیوه ارتباطات اجتماعی افراد می‌باشد، نقش موثری در مسکن و سازمان تقسیمات فضایی آن داشته است (راپاپورت، ۱۹۶۹: ۴۷) (مسائلی، ۱۳۸۸: ۲۹). اخلاق به عنوان یک عامل متأثر از فرهنگ حاکم بر جامعه، تأثیر زیادی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران داشته است. «اخلاق اسلامی مجموعه‌ای است از تمام مطالب مرتبط به اخلاق و مخصوصاً علم اخلاق که به جهان اسلام و فرهنگ اسلامی منتسب‌اند، صرف نظر از اینکه با اخلاق در حوزه‌های دیگر کمابیش دارای مشترکاتی باشد (نازی دیزجی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۰۶). تکریم مهمان نیز که یکی از مؤلفه‌های اخلاق اسلامی می‌باشد، به عنوان یک عامل متأثر از فرهنگ، تأثیر زیادی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران داشته است.

اهمیت و ضرورت تحقیق

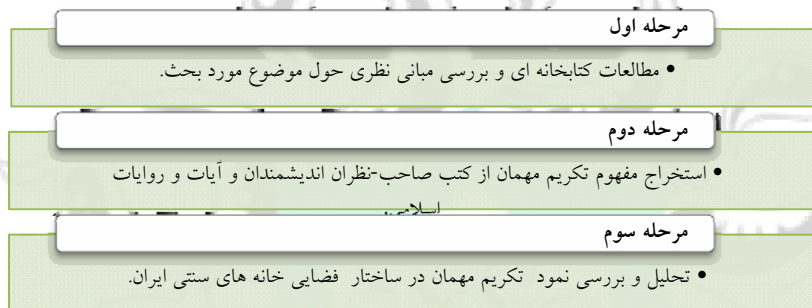
با نگاهی به معماری سنتی، یکی از با شکوه‌ترین مشخصه‌های معماری سنتی ایران را در طراحی خانه‌ها می‌توان کاملاً مشاهده کرد و آن پایبندی معمار به اصول و اعتقاداتش می‌باشد. یکی از این اصول تکریم مهمان است که در ساختار فضایی خانه‌های سنتی نمود یافته است. اما آیا در معماری حال حاضر ما نیز به چنین قواعدی توجه می‌شود. بنظر می‌آید در شهرهای امروزی، توجه چندانی به معماری و اخلاق اسلامی نمی‌شود و پایبندی به اصول اخلاقی در ساختار فضایی خانه‌ها کمرنگتر از گذشته شده و با معیارهای درونی انسان چندان همخوانی ندارد. لذا بررسی تکریم مهمان و نمود آن در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران امری ضروری تلقی می‌شود. آنچه در این پژوهش اهمیت یافته است، تحلیل و بررسی نمود تکریم مهمان و مهمان‌نوازی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران می‌باشد و در پی پاسخگویی به این سؤال است که، در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران توجه به تکریم و بزرگداشت مهمان به چه صورتی نمود یافته است؟

روش تحقیق

روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی می‌باشد. برای انجام مطالعه از شیوه‌های مرسوم جمع‌آوری اطلاعات اعم از اسنادی و میدانی بهره‌گیری شده است. در بخش مطالعات کتابخانه‌ای به بررسی مبانی نظری موضوع مورد بحث پرداخته شده و مفهوم تکریم مهمان و مهمان‌نوازی از کتب اندیشمندان، صاحب نظران و آیات و روایات اسلامی استخراج شده، سپس نمود آن در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

نمودار(۱): توضیح موارد مرتبط با روش کار در متن پژوهش

اخلاق و معماری

اخلاق و مؤلفه‌های آن از واژه‌هایی به شمار می‌روند که در آموزه‌های دینی به صورت ویژه به آن‌ها پرداخته شده است. در فرهنگ‌های لغت، معانی متشابهی برای واژه اخلاق بیان شده است. برهمن اساس واژه اخلاق جمع خُلُق و خُلُق است و در لغت به معنی مفاهیم خوبی‌ها، طبیعت باطنی، سرشت درونی، طبع، مروت، خوش‌رفتاری (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۵۳۷). اخلاقیات ارتباط نزدیک و تنگاتنگی با ارزشها دارد و بعنوان ابزاری نگریسته می‌شود که ارزشها را به عمل تبدیل می‌کنند. اخلاق یعنی رعایت اصول معنوی و ارزشهایی که بر رفتار شخص یا گروه حاکم است، مبنی بر اینکه درست چیست؟ و نادرست کدام است؟ اخلاق مفاهیمی چون اعتماد، صداقت، درستی، وفای به عهد، عدالت و مساوات، فضائل شهروندی و خدمت به جامعه را دربر می‌گیرد(دفت، ۱۳۷۴: ۶۳۸).

در معماری سنتی و در میان بنایان مسلمان، شیوه نامه‌های معنوی و اخلاقی رایج بوده که به فتوت نامه مشهور است. این آیین جوانمردی که خصوصیات اخلاقی مشاغل مختلف را تشکیل می‌داده، برگرفته از آیات قرآن و سخنان پیامبر(ص) و امامان «علیه السلام» و دیگر بزرگان دینی بوده و بنایان از نظر اخلاقی ملزم به رعایت آن بوده‌اند و با حفظ این گونه شئون، حرمت شغلی خود را پاس می‌داشتند(خان‌محمدی، ۱۳۷۱: ۱۴).

معمار سنتی که به فتوت‌نامه‌ها عمل می‌کرده و آراسته به اخلاق نیک بوده، با وارد کردن پارامترهای خاص همچون ارزش‌های روانشناسانه و مفاهیم اخلاقی فضای معماری متفاوتی عرضه می‌داشته و معماری را به درجه بالایی از ارزش و غنا ارتقا می‌بخشید. آنچه در مورد معماری سنتی ایرانی قابل توجه است

اینست که اطلاعات، دانش، خلاقیت و آگاهی وی برگرفته از حوزه‌های متفاوت علوم و فنون و شناخت مسائل روانشناختی استوار است (نایبی و همکاران، ۱۳۸۶: ۶۸).

معماری سنتی ایران دارای مشخصه‌هایی است که با قدم زدن در میان بافت‌های قدیمی می‌توان استفاده از این مشخصه‌ها را در ساختار فضایی آن مشاهده کرد و آن پایبندی معمار به اصول و اعتقاداتش می‌باشد. یکی از این اصول که در معارف دینی ما مورد توجه قرار گرفته و بسیاری از علما بر اهمیت آن تکیه دارند مقوله اخلاق است. اخلاق به عنوان یکی از معیارها و شاخصه‌های شناخت ابعاد انسانی در بسیاری از علوم و شاخه‌های هنری گسترش یافته به نحوی که صاحب نظران بر این باورند که اخلاق و یا به عبارتی پایبندی به اصول رمز جاودانگی یک اثر، علم و ... می‌باشد. پیروی از اصول اخلاقی و انسانی و ایجاد فضایل در انسان‌ها در تمامی فرهنگ‌ها از اهداف ایده‌آل تلقی می‌شود و بسیاری از حکیمان، عارفان و متألهان در ایجاد نظام ارزشی و اصول اخلاقی آن کوشیده‌اند؛ به طوری که در پاره‌ای از فرهنگ‌ها، شکل‌گیری روحیه جوانمردی، فتوت و مردانگی گونه‌هایی از آیین‌ها، مرام‌نامه‌ها و اصول مدون را در حکمت عملی دامن زده است (موسوی، ۱۳۹۰: ۲۲). معماری از اخلاق به دور نیست و رعایت موازین عمومی اخلاق اسلامی از قبیل عدالت، صداقت، تعهد، ارزشها، حق همسایه، مهمان‌نوازی و غیره از دیرباز در ساختار فضایی معماری سنتی ایران مورد توجه بوده است.

تکریم مهمان و مهمان‌نوازی

مهمان‌نوازی یکی از مؤلفه‌های برجسته اخلاقی می‌باشد که در کتب اندیشمندان، صاحب‌نظران و آیات و روایات اسلامی بر آن تأکید شده است. یکی از روش‌های گسترش دوستی در جامعه اسلامی، دیدار با یکدیگر در خانه و مهمان‌نوازی صاحب‌خانه است. از آنجا که در دین مبین اسلام تأکید بسیاری به مهمان‌نوازی شده است و روایات و احادیث فراوانی از حضرت رسول (ص) و ائمه راجع به مهمان و مهمان‌نوازی در دست است، لذا ایرانیان توجه ویژه‌ای به این مقوله دارند. از طرفی دیگر آنچه در یک جامعه بشری از ارزش و اهمیت والایی برخوردار است، اندیشه‌ای است که ریشه در اعتقادات، سنت‌ها و باورهای مردم دارد و در بین سایر جوامع زبازد عام و خاص است (خلعتبری لیمایی، ۱۳۸۸: ۳).

جمله مهمان حبیب خداست جاری و پذیرفته شده در بین مسلمانان است، زیرا او برای رضای خدا به ملاقات دوستش رفته است، پس خدا او را دوست دارد و در نتیجه، باید به گرمی پذیرایی شود (معماریان و دیگران، ۱۳۸۹: ۸).

مهمان‌داری و مهمان‌نوازی یکی از صفات برجسته هر خانواده، شهر و یا کشور است، وقتی کسی می‌خواهد از خوبی‌های شخصی یاد کند، می‌گوید: آدم مهمان‌نوازی است و یا می‌گوید: مردم فلان شهر، آدمهای مهمان‌دوستی هستند و از مهمان، خوب پذیرایی می‌کنند. ایرانیان که در مهمان‌نوازی زبازد خاص و عام بوده‌اند و یکی از الگوهای رفتاری آنها در طول چند هزار ساله شان مهمان‌نوازی بوده و احترام به مهمان را امری مهم و تا حدی واجب می‌شمردند، در سفرنامه‌های سیاحان بازتاب خوبی پیدا کرده‌اند. شاردن، تاجر، سیاح و سفرنامه‌نویسی که در عصر صفویه به ایران آمده و مدت طولانی در ایران اقامت داشته است، در مورد ایرانیان می‌نویسد: مهمان‌نوازی نکته‌ای که به نظر من در زندگانی ایرانیان غیر از کم‌خوری بیشتر

قابل تحسین است، مهمان‌نوازی آنهاست (شاردن، ۱۳۵۰: ۱۷۴) (خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸: ۹۵). خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ. إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامًا قَوْمٌ مُنْكَرُونَ فَرَأَعِ إِلَىٰ أَهْلِهِ فَجَاءَ بِعَجَلٍ سَمِينٍ فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ قَالَ أَلَا تَأْكُلُونَ (ذاریات / ۲۶): داستان مهمانان حضرت ابراهیم(ع)، آنگاه که نزد او آمدند و گفتند سلام، گفت: سلام، شما مردمی ناشناخته اید، در نهان و شتابان نزد کسان خود رفت و گوساله فربه‌ی آورد طعام را به نزدشان گذاشت و گفت: چرا نمی‌خورید. باتوجه به مطالب فوق، تکریم مهمان و مهمان‌نوازی به قدری مورد توجه است که در منابع مختلف از جمله، کتب اندیشمندان اسلامی، آیات و روایات، سفرنامه‌های سیاحان، شعر و ادب فارسی و غیره مورد تأکید قرار گرفته است، که در جدول (۱) برخی از آن‌ها آورده شده است.

جدول (۱) تکریم مهمان و مهمان‌نوازی و مفهوم آن از نظر برخی از اندیشمندان، صاحب‌نظران و آیات و

روایات اسلامی

منبع	تکریم مهمان و مهمان‌نوازی	مهمان‌نوازی از نظر...	
دهخدا، ۱۳۷۷، جلد ۱۴: ۲۱۹۱۴	مهمان: مهمان کسی است که بر دیگری وارد شود و از او با طعام و دیگر وسایل پذیرایی کنند.	علی اکبر دهخدا	لغت نامه ها
دهخدا، ۱۳۷۷، جلد ۵: ۶۹۰۶	تکریم: گرمای داشتن، نیک گرمی کردن، کریم گفتن کسی را.		
عمید، ۱۳۶۱: ۱۱۵۷	مهمان: کسی که بر خانه کس دیگری برود و در آنجا از او پذیرایی کنند. میهمان هم گفته می‌شود.	حسن عمید	آیات و روایات
عمید، ۱۳۶۱: ۴۰۷	تکریم: گرمای داشتن، عزیز و ارجمند شمردن.		
سوره ذاریات، آیه ۲۶	هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ. إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامًا قَوْمٌ مُنْكَرُونَ فَرَأَعِ إِلَىٰ أَهْلِهِ فَجَاءَ بِعَجَلٍ سَمِينٍ فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ قَالَ أَلَا تَأْكُلُونَ. داستان مهمانان حضرت ابراهیم(ع): آنگاه که نزد او آمدند و گفتند: سلام گفت: سلام، شما مردمی ناشناخته اید، در نهان و شتابان نزد کسان خود رفت و گوساله فربه‌ی آورد طعام را به نزدشان گذاشت و گفت: چرا نمی‌خورید.	قرآن کریم	
بحار الانوار، جلد ۷۴: 411	یکی از وصیت‌های پیامبر گرمای اسلام(ص) به حضرت علی(ع) این بود: تو را وصیت می‌کنم به خوب همسایه داری و اکرام کردن مهمان و پذیرایی از آنها.	پیامبر اکرم(ص)	
جامع الاخبار: ۳۷۸ (حدیث ۱۰۵۸)	هر خانه‌ای که مهمان در آن وارد نمی‌شود ملائکه نیز داخل نمی‌شوند.	پیامبر اکرم(ص)	
مستدرک الوسائل، جلد ۱۶، باب ۳۳: ۲۵۷	هیچ مؤمنی نیست که مهمان را دوست داشته باشد، مگر این که در روز قیامت وقتی از قبر بیرون آید صورتش مانند ماه شب چهارده بدرخشد. کسانی که او را می‌بینند می‌گویند: آیا پیغمبر مرسلی است که این قدر نورانی است اما در جواب آنها گفته می‌شود او پیغمبر و نبی نیست، بلکه مؤمنی است که مهمان را دوست می‌داشته و او را اکرام کرده است و راهی برای او نیست جز این که داخل بهشت شود.	حضرت علی (ع)	

منبع	تکریم مهمان و مهمان‌نوازی	مهمان‌نوازی از نظر...	
وسائل الشیعه، جلد ۱۶: ۴۳۳ (حدیث ۴)	یکی از حقوق مهمان بر میزبان این است که همراه او برود، تا از منزل خارج گردد.	پیامبر اکرم (ص)	اندیشمندان اسلام
نهج الفصاحه، حدیث ۱۳۵۷: ۲۳۹	برای هر چیز زکاتی وجود دارد و زکات خانه (ساختن و آماده کردن) اتاق مهمان است.	پیامبر اکرم (ص)	
بحار الانوار، جلد ۷۱: ۳۹۲ (حدیث ۵۶)	یکی از نشانه‌های ایمان، خوش خلقی و مهمانی دادن است.	امام جعفر صادق (ع)	
انصاریان، ۱۳۸۶: ۵۲۶	مهمان‌داری از اخلاق انبیاء و ائمه و از نشانه‌های اولیاء الهی و مردان راه حق است.	حسین انصاریان	شعر و ادب
محمدی، ۱۳۷۸: ۱۸	مهمان‌نوازی از سجایای برجسته اخلاقی است و ملت‌هایی که بهره بیشتری از این سنجیه اخلاقی دارند، به آن مباهات و افتخار می‌کنند.	نورمرد محمدی	
خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸: ۳	که مهمان‌کنندگان نیارد نوید به نیکی مدارید از وی امید.	فردوسی	
محمدی، ۱۳۷۸: ۲۰	خانه من چون کمان پاک است از اسباب عیش پر درآرد میهمان چون تیر در	صائب تبریزی	سفرنامه‌های سیاحان
محمدی، ۱۳۷۸: ۱۹	خانه ای از خانه آینه دارم پاک تر هر چه هر کس آورد، با خویش مهمانش کنم.	صائب تبریزی	
(شاردن، جلد ۴، ۱۳۵۰: ۱۷۴) خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸: ۹۵	مهمان‌نوازی نکته ای که به نظر من در زندگانی ایرانیان غیر از کم خوری بسیار شایان تحسین است، مهمان‌نوازی آنهاست.	ژان شاردن	
(براون، ۱۳۶۰: ۱۵۶) خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸: ۹۶	یکی دیگر از رسوم ایرانیان پیشباز و به بدرقه مهمان رفتن است.	ادوارد براون	
(گوبینو، ۱۳۶۷: ۸ و ۱۷۰) خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸: ۹۷	هرگاه ایرانیان در جایی به مهمانی بروند، صاحبخانه یا پسرش به استقبال می‌رود،...	کنت دو گوبینو	

مأخذ: بر اساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده.

بررسی نمود تکریم مهمان و مهمان‌نوازی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی

۱. ساباط

ساباط در فرهنگ لغت به معنای دالان، راهرو روپوشیده، سقفی که در زیر آن راه ورود به خانه باشد (عمید، ۱۳۶۱: ۶۸۰)، می‌باشد. یکی از ویژگی‌های بارز شهرسازی و معماری سنتی ایران، کوچه‌ها و گذرهای سرپوشیده آن هستند که به آنها ساباط گفته می‌شود. هدف از طراحی و اجرای ساباط این است که انسان گرم‌زده را در زیر سایه خود، از تابش خورشید در امان نگه دارد. نحوه استقرار ساباط‌ها به گونه‌ای است که انسان پیاده در مسیر حرکت خود در یک توالی مناسب در فضای سایه قرار می‌گیرد. در خیلی از

ساباطها ورودی چند خانه مجتمع شده است که از نظر افزایش حس همسایگی و همبستگی محله ای نیز حائز اهمیت است. همچنین می‌توان گفت ساباطها، سایه اندازهایی بودند که در مقابل در ورودی ساخته می‌شد تا از این طریق مهمانان از گزند آفتاب و گرما در امان باشند و در فاصله رسیدن صاحب خانه و گشودن در، آزاری به آنها نرسد (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۱۵۹).

تصویر (۱): ساباط مقابل در خانه‌ای در کاشان (مأخذ: نگارنده)

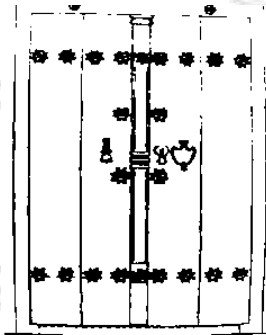
۲. سردر

استقبال یا بدرقه از مهمان، که از سنت‌های دیرینه ایرانیان است، در محدوده فضای ورودی اتفاق می‌افتاد (برزگر، ۱۳۸۶: ۲۷). لذا ساختار آن به شکلی بود که درخور استقبال و بدرقه مهمان باشد. هلال تزئینی روی در و تنها قسمت خارج از خانه که اغلب کاشی کاری دارد و معمولاً طوری ساخته می‌شد که در زمستان‌ها مانع از ریزش برف و باران بود و در تابستان‌ها نیز مانعی برای تابش مستقیم آفتاب به شمار می‌رفت (کاتب، ۱۳۸۴). سردر منازل مجلل و تورفتگی مقابل آن بود، که هر مهمانی را به داخل دعوت می‌کرد. در بالای سردر، آیاتی از قرآن کریم یا عبارات مذهبی که معمولاً آیه شریفه بسم الله الرحمن الرحیم بود، نوشته می‌شد تا مهمانان و ساکنین هنگام ورود و خروج از زیر آیات قرآنی یا روایات و عبارات دینی عبور کنند. بر سطح سردر، کتیبه‌های کاشی یا مرمری به شکل‌های مختلف و با مضامین آیات قرآنی و احادیث، نام پنج تن (ع)، نام بانی، تاریخ ساخت خانه و عدد ۷ تعبیه می‌گردید تا در هنگام خروج از خانه، ساکنان را از شر شیطان و چشم بد در امان نگه دارد (رمضان جماعت و نیستانی، ۱۳۸۹: ۶۸). خود درها نیز به گونه‌ای طراحی می‌شدند که فرد برای ورود خم می‌شد که این نشان از تکریم و احترام مهمان نسبت به صاحب خانه بود (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۱۶۰). بر تمامی درب‌های ورودی فضاهای مسکونی، کوبه‌ای برای مردان (با صدای بم) و حلقه‌ای (با صدای زیر) برای زنان تعبیه می‌گردید که یکی از راه‌های ایجاد حریم و اعلان آمادگی به میزبان در جهت رعایت دستورات شرع مقدس می‌باشد (معماریان، ۱۳۸۹: ۳۹۴). بنابراین با به صدا در آمدن هر یک از این کوبه‌ها صاحبخانه مطلع می‌گردید که آیا زن پشت در است یا مرد، اگر زن بود، زن می‌رفت در را باز کند و اگر مرد بود، مرد می‌رفت و این چنین مهمان آزرده نمی‌شد. یکی دیگر از نشانه‌های احترام به مهمان، آب و جارو کردن جلو درب خانه و تمیز بودن آن بود.

۳. سکوهاى مقابل در

سکوهاى کنارى سردر که پاخوره نام داشتند، برای نشستن مهمانانی که با صاحبخانه کار داشتند و لازم نبود وارد خانه شوند استفاده می‌شد (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۱۵۹). ایجاد سکوهایی در ورودی بناهای مسکونی نشانه‌ای از احترام به سنت مهمان نوازی در فرهنگ ایرانی بوده است (نقی زاده و دیگران، ۱۳۸۹: ۶۹). سکوهاى آجری یا سنگی دو سوی پیشطاق، حالتی نیمه خصوصی داشت، زیرا هم هنگام گفتگوی صاحبخانه با همسایه‌ها یا مراجعین با اهالی خانه، از آن استفاده می‌شد و هم هنگام انتظار و رفع خستگی، بدون کسب اجازه از صاحبخانه، مورد استفاده مراجعان یا عابران قرار می‌گرفت و این کار، یکی از الگوهای رفتاری و عادات بارز مردم آن زمان محسوب می‌شد (میرزایی و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۹۰).

تصویر (۳): کاربرد کوبه و حلقه برای درب خانه (مأخذ: ...)

تصویر (۲): تورفتگی و سکوهاى مقابل در (مأخذ: معماریان، هاشمی ...)

تصویر (۵): ذکرآیه شریفه بسم الله الرحمن الرحيم در بالای سردر (مأخذ: نگارنده).

تصویر (۴): تورفتگی و سردر مجلل سردر (مأخذ: رمضان جماعت و نیستانی، ۱۳۸۹: ۶۹).

۴. هشتی

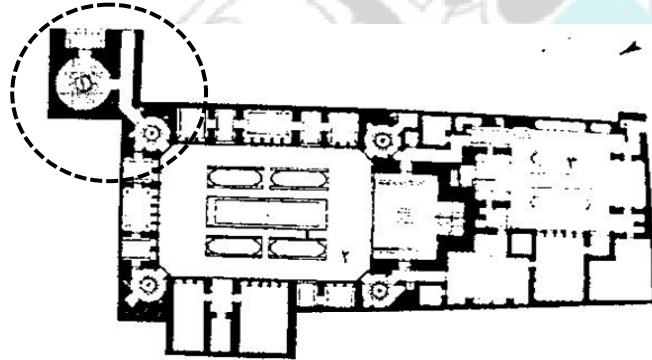
هشتی قسمت بیرون هشته خانه که به شکل‌های مختلف ساخته می‌شده، فضای سرپوشیده متصل به کوچه و حیاط خانه، فضایی بعد از فضای ورودی که اغلب بلافاصله پس از درگاه قرار می‌گیرد (در معماری اسلامی)، تنها جایی که از منطقه بسته خانه بیرون می‌آید و ارتباط آن را با خارج تامین می‌کند. مهم‌ترین کارکرد هشتی، تقسیم مسیر ورودی به دو یا چند جهت و حفظ قسمتی از حریم خانه است (نیک بخت و سید صدر، ۱۳۸۱: ۵۸۹).

«از عناصر مهم نظام ورودی، فضای هشتی است که گاهی از آن برای پذیرایی موقت از مراجعه کننده ای استفاده می شود که به اتاق پذیرایی دعوت نشده است. مسیر دسترسی به ناحیه خصوصی و پذیرایی برای خانه هایی که دو حیاط دارند نیز هشتی است. بنابراین، هشتی هم عملکرد معماری دارد و هم با ظرایف زندگی اجتماعی هماهنگ شده است» (معماریان، هاشمی طغری الجردی و کمالی پور ۱۳۸۹: ۱۰). داخل هشتی عناصر مختلف مثل سکوه، چراغدان و... در نظر گرفته می شد و معمولا با کاربردی زیبایی پوشانده می شد. بعضی اوقات بالای هشتی اتاقی در نظر گرفته می شد که مهمانان می توانستند از آن استفاده کنند (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۱۶۳).

در این فضا با ایجاد سکو هایی در بدنه هشتی، میهمانان غریبه و نامحرم پذیرایی اولیه می گردند و در صورت تمایل دعوت به بخش بیرونی از طریق راهروی شکسته، با حفظ حریم اندرونی، می شوند. در این فضا، معمار سنتی با توجه به خواست دینی ساکنان اقدام به خلق و ابداع فضا با مفهوم جدید می نماید (مسائل، ۱۳۸۸: ۳۲).

تصویر (۶): هشتی خانه ای در یزد، خانه دکتر مرتاض (مأخذ: معماریان، ۱۳۸۹: ۱۵۵)

۵. میانسرا یا حیاط (اندرونی و بیرونی)

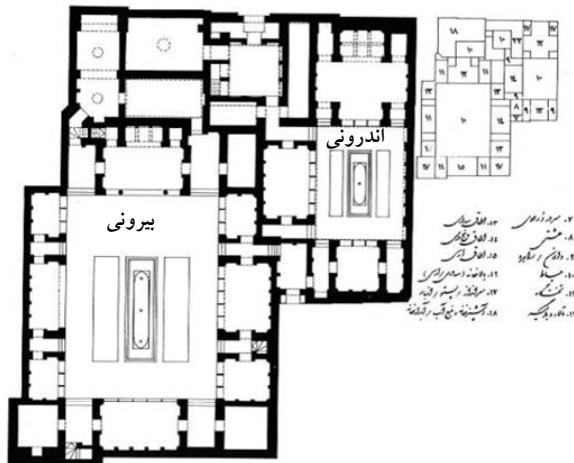
حیاط، از اجزای مهم خانه است که علاوه بر سازماندهی اتاق ها و فضای اطراف آن، تحت تأثیر فرهنگ جوامع مختلف، عملکرد گوناگونی را به خود گرفته است (معماریان و دیگران، ۱۳۸۹: ۵). خانه های سنتی اکثرا دارای دو حیاط به نام اندرونی و بیرونی بوده اند. اندرونی خانه و حیاطی که عقب حیاط بیرونی ساخته شده و مخصوص سکونت زن و فرزند و سایر افراد خانواده و صاحبخانه، می باشد و بیرونی عمارت و حیاطی را گویند که وصل به عمارت اندرونی و مخصوص پذیرایی مهمانان مرد است (عمید، ۱۳۶۱: ۱۹۴).

ارتباط حیاط بیرونی و اندرونی، به گونه ای انجام می شد که ارتباط حیاط بیرونی از مسیر شاه کوچه، بازار و یا خیابان فراهم شود و قسمت اندرونی از کوچه دیگری راهی جداگانه داشته باشد. در قسمت بیرونی افراد و فامیل غیرمحرمان (مانند مهمانان) زندگی می کردند و اهل حرم بدون ارتباط با آنها می توانستند از در دیگری از حیاط خارج شوند (زمرشیدی، ۱۳۹۰: ۲) که این هم باعث حفظ حرمت اهل حرم و هم حفظ حرمت مهمان می شد.

تحقق مفهوم اندرونی و بیرونی، که با آداب زندگی یک خانواده مسلمان هماهنگی دارد، پاسخی معمارانه به خواست فطری ساکنان، که همان حجاب داشتن و محفوظ ماندن از دید نامحرمان می باشد، است و در عین حجاب داشتن، حرمت و احترام میهمانان باقی می ماند (مسائل، ۱۳۸۸: ۳۲). اندرونی و بیرونی، دلیل

فرهنگی عامل شکل گیری دو حیاط برای یک خانه ایرانی است. یک حیاط برای زندگی خصوصی و یک حیاط برای مهمان (معماریان، ۱۳۸۹: ۱۵۵). در واقع، وجود دومین حیاط عموماً، ناشی از ضرورت نیاز به مهمان‌نوازی در کنار رعایت حریم خصوصی یا جدایی خدمه از اهل خانه است (معماریان و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۲). هر حیاط معمولاً یک حوض و چند باغچه داشت که ایجاد محیط خودمانی و دلکش برای مهمانان و اهل خانه می کرد.

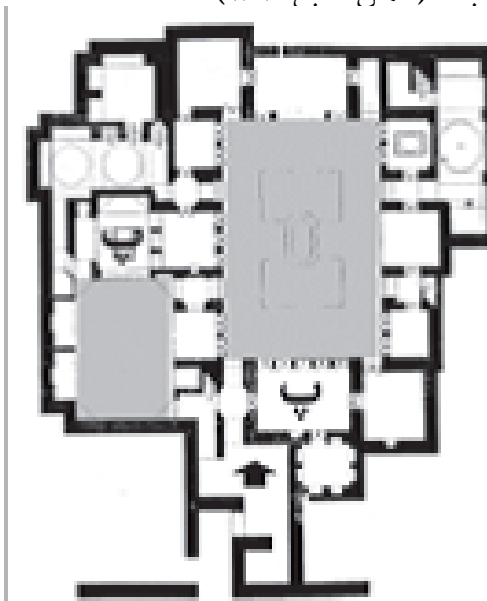
تصویر (۷): تفکیک حیاط به بیرونی و درونی و ایجاد محیطی دلکش در آن ها با طرح باغچه ها و حوض ها (مأخذ: زمرشیدی، ۱۳۹۰: ۳).

۶. پذیرایی (تالار، اتاق مهمان و ...)

از جمله موارد تطابق معماری خانه با فرهنگ اسلامی را می توان در اهمیت معماری اتاق پذیرایی مشاهده کرد، زیرا بهترین فضای خانه و زیباترین جای آن به این اتاق اختصاص یافته است تا به دستور اسلام در تکریم مهمان و اختصاص بهترین مکان خانه به او عمل شود (همان منبع، ۱۳۸۹: ۸). یکی از فضا های خانه که برای پذیرایی از مهمانان محترم و مخصوص مورد استفاده قرار می گرفت تالار بود. تالار، عموماً فضائی بود با تزئینات بسیار زیبا و پرکار که در کنار اتاق های ساده زندگی در خانه های سنتی کاملاً مشهود بود. تالار با گچبری، آئینه کاری، نقاشی روی گچ، مقرنس و با نقاشی روی چوب تزئین می شدند. جبهه رو به حیاط تالار با ارسی های ۵ دری یا ۷ دری به حیاط خانه مربوط می شدند (کاتب، ۱۳۸۴). این فضا به دلیل کاربری آن در محور اصلی خانه و شاخص بود. اتاق پنج دری نیز به عنوان اتاق مهمانی بوده که در خانه های بزرگ عملکرد اتاق نشیمن را داشته است. در داخل آن تورفتگی کمی بالاتر از سطح زمین به نام شاه‌نشین قرار داشته که در آن مهمان های بزرگ یا بزرگ خانه می نشستند (معماریان، ۱۳۸۹: ۱۴۷).

در بعضی خانه ها که توانایی صاحبخانه کم بوده بالا خانه ای به نام فروار با عملکرد اتاق مهمان روی سر در کوچه می ساختند (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۱۶۳). احترام به مهمان، پذیرایی و فضای خاص او در خانه های گوناگون قابل تعمق و بررسی است. در هر خانه هر چند کوچک یک مهمانخانه و اتاقی برای مهمان وجود داشته است (معماریان، ۱۸۹: ۱۵۶) و این نشان از توجه ایرانیان به تکریم و بزرگداشت مهمان است. آشپز خانه نیز در محلی قرار می گرفته که به اتاق مهمان نزدیک باشد (همان، منبع: ۱۶۴).

تصویر (۸): توجه به مهمان و شاخص کردن اتاق پذیرایی مهمان و قرار دادن آن در محور اصلی بنا و ایجاد حیاطی برای آن (حیاط کوچکتر در شکل) (مأخذ: معماریان، هاشمی طغری الجردی و کمالی پور ۱۳۸۹: ۱۱).

نتیجه گیری

در ساختار فضایی خانه های سنتی ایران، توجه به تکریم مهمان به نحو ملموسی نمایان می شود. احترام به مهمان، پذیرایی و فضای مخصوصی برای او در خانه های ایرانی قابل تعمیق و بررسی است. این مقاله به بررسی نمود تکریم مهمان در ساختار خانه های سنتی پرداخته و هدف آن تحلیل جایگاه تکریم مهمان به عنوان یکی از مؤلفه های اخلاق اسلامی در ساختار فضایی خانه های سنتی ایران می باشد. تطبیق ارزشهای تکریم مهمان از منظر عقاید اندیشمندان، صاحب نظران و آیات و روایات اسلامی با فضای خانه های سنتی ایران از دیگر اهداف این تحقیق است. یافته های تحقیق نشان می دهد که، مهمان و مهمان نوازی از دیرباز در نزد ایرانیان جایگاه ویژه ای داشته و مردمان ایران زمین در این خصوص از آیات قرآنی، روایات اسلامی و دیگر منابع موجود بهره گرفته اند. از طرف دیگر، تکریم مهمان در معماری فضای خانه های سنتی ایران نمود و تجلی خاصی یافته است که به وضوح می توان در ابعاد مختلف ساختار فضایی از جمله، ساباط، سردر ورودی، هشتی، حیاط، اتاقهای پذیرایی و... آنرا مشاهده نمود. لذا می توان نمود و تجلی مفهوم تکریم مهمان را در ساختار فضایی خانه های سنتی، به طور خلاصه به صورت جدول (۲) ارائه کرد.

جدول (۲) نمود و تجلی مفهوم تکریم مهمان در ساختار فضایی خانه های سنتی ایران

نمود و تجلی مفهوم تکریم مهمان	ساختار فضایی
<p>- ساباط ها، سایه انداز هایی بودند که در مقابل در ورودی ساخته می شد تا از این طریق مهمانان از گزند آفتاب و گرما در امان باشند و در فاصله رسیدن صاحب خانه و گشودن در آزاری به آن ها نرسد.</p>	ساباط
<p>- استقبال و بدرقه مهمان در فضای ورودی. - سردر منازل مجلل و تورفتگی مقابل آن بود که هر مهمانی را به داخل دعوت می کرد. - آب و جارو کردن جلو درب خانه و تمیز بودن آن. - نوشتن آیه ای از قرآن یا نصب نوشته آن بر سردر خانه ها که معمولاً آیه شریفه بسم الله الرحمن الرحیم بود و این چنین مهمان را بدرقه می کردند (سردر بزرگ با ذکر آیات خاص از قرآن کریم). - سکوه ای کناری سردر که پاخوره نام داشتند، برای نشستن مهمانانی که با صاحبخانه کار داشتند و لازم نبود وارد خانه شوند استفاده می شد. - درها به گونه ای طراحی می شدند که فرد برای ورود خم می شد که این نشان از تکریم و احترام مهمان نسبت به صاحب خانه بود. - بر روی درهای منازل دو کوبه با دو فرم مختلف نصب می شد که کوبه بزرگ صدای بم (مخصوص مردان) و کوبه کوچک صدای زیر (مخصوص زنان) داشت که با به صدا در آمدن هر یک از این کوبه ها صاحبخانه مطلع می گردید که آیا زن پشت در است یا مرد. اگر زن بود، زن می رفت در را باز کند و اگر مرد بود، مرد می رفت و این چنین مهمان آزرده نمی شد.</p>	سردر
<p>- پذیرایی موقت از مراجعه کننده ای که به اتاق پذیرایی دعوت نشده است. - هشتی، مسیر دسترسی به ناحیه خصوصی و پذیرایی برای خانه هایی که دو حیاط دارند نیز است. - داخل هشتی عناصر مختلف مثل سکوه، چراغدان و ... در نظر گرفته می شد و معمولاً با کاربردی زیبایی پوشانده می شد و میهمانان غریبه و نامحرم بعد از پذیرایی اولیه در این فضا در صورت تمایل، دعوت به بخش بیرونی از طریق راهروی شکسته، با حفظ حریم اندرونی، می شدند. - بعضی اوقات بالای هشتی اتاقی در نظر گرفته می شد که مهمانان می توانستند از آن استفاده کنند. - در این فضا، به علت حضور مهمان، معمار سنتی با توجه به خواست دینی ساکنان اقدام به خلق و ابداع فضا با مفهوم جدید می نماید.</p>	هشتی

میانسرا (حیات)	<p>- حفظ حرمت مهمان در کنار حفظ حرمت اهل خانه از طریق تفکیک حیاط به بیرونی و اندرونی (یک حیاط برای زندگی خصوصی و یک حیاط برای مهمان).</p> <p>- حفظ حرمت مهمان از طریق تفکیک ورودی مهمان با اهل خانه (ارتباط حیاط بیرونی و اندرونی به گونه‌ای که، ارتباط حیاط بیرونی از مسیر شاه کوچه، بازار و یا خیابان، و قسمت اندرونی از کوچه دیگری راهی جداگانه داشته باشد).</p> <p>- ایجاد محیط خودمانی و دلکش با طرح باغچه ها و حوض ها در حیاط.</p>
پذیرایی (اتاق مهمان و...)	<p>- اختصاص بهترین و زیباترین فضای خانه به اتاق پذیرایی از مهمان.</p> <p>- پذیرایی مجزا از حوزه خصوصی، در محور اصلی و شاخص شده با تزئینات گچ‌بری، آئینه کاری و .... (تالار) .</p> <p>- ایجاد تورفتگی کمی بالاتر از سطح زمین به نام شاه‌نشین داخل اتاق برای محل نشستن مهمان به نشانه احترام به او.</p> <p>- وجود یک مهمانخانه در هر خانه برای مهمان (در بعضی خانه ها که توانایی صاحبخانه کم بوده بالا خانه ای به نام فروار با عملکرد اتاق مهمان روی سر در کوچه می ساختند).</p> <p>- نزدیک بودن آشپزخانه به اتاق مهمان نشان از مهم بودن و توجه به مهمان.</p>

مأخذ: بر اساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده.

منابع

- قرآن کریم
- السبزواری، محمدبن محمد. ۱۴۱۴ق. جامع الأخبار. قم: موسسه آل البيت (ع) لاحيا التراث.
- برزگر، ماریا. ۱۳۸۶. معماری ورودی در خانه های قدیم ساری. نشریه مسکن و انقلاب (۱۲۰): ۲۲-۳۲.
- پالاسما، یوهانی. (۱۳۸۹). هویت، حریم خصوصی و مأوا، ترجمه امیر مجد، نشریه صنعت سینما (۹۷): ۱۱۷
- پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۸۴. آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران: سروش دانش.
- حرعاملی، محمد بن حسن. ۱۴۰۹ق. وسائل الشیعة (جلد ۱۶). قم: موسسه آل البيت.
- خان محمدی، علی اکبر. ۱۳۷۱. فتوت نامه بنایان. مجله صفا، سال دوم (۵): ۱۰-۱۵.
- خلعتبری لیمایی، مصطفی. ۱۳۸۸. جایگاه مهمان و مهمان نوازی در فرهنگ مردم ایران. تهران: طرح آینده.
- دفت، ریچارد ال. ۱۳۷۴. تئوری سازمان و طراحی ساختار. ترجمه علی پارسائیان و سید محمد اعرابی. تهران: مطالعات پژوهشهای بازرگانی.
- دهخدا، علی اکبر. ۱۳۷۷. لغت نامه دهخدا. تهران: روزنه.
- رمضان جماعت، مینا، و جواد نیستانی. ۱۳۸۹. جلوه های سنت و تجدد در فضاهای و رودی خانه های تهران دوره قاجار. نشریه هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی (۴۴): ۶۵-۷۵.
- زمرشیدی، حسین. ۱۳۹۰. "آموزه های معماری ایرانی و ساختمان سازی مسکونی از دوره قاجار تا امروز". فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی (۳): ۱-۱۰.
- عمید، حسن. ۱۳۶۱. فرهنگ فارسی عمید. تهران: انتشارات ابن سینا.
- کاتب، فاطمه. ۱۳۸۴. معماری خانه های ایرانی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مجلسی، محمدباقر. ۱۴۰۵ق. بحار الانوار (جلد ۷۴). تهران: انتشارات مطبعة الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر. ۱۴۰۳ق. بحار الانوار (جلد ۷۱). بیروت: نشر موسسه الوفا.
- محمدی، نورمیراد. ۱۳۷۸. مهمانداری در اسلام. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- مرتضی، هشام. ۱۳۸۷. اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام. ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی. تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی معماری و شهرسازی.
- مسائلی، صدیقه. ۱۳۸۸. نقشه پنهان به مثابه دست آورد باورهای دینی در مسکن سنتی کویری ایران. نشریه هنر های زیبا (۳۷): ۲۷-۳۸.
- معاریان، غلامحسین. ۱۳۸۹. معماری ایرانی. تهران: سروش دانش.
- معاریان، غلامحسین. ۱۳۸۹. سیری در مبانی نظری معماری. تهران: سروش دانش.

- معماریان، غلامحسین، سید مجید هاشمی طغرالجردی و حسام کمالی پور. ۱۳۸۹. تأثیر فرهنگ دینی بر شکل گیری خانه: مقایسه تطبیقی خانه در محله مسلمانان، زرتشتیان و یهودیان کرمان. فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره سوم (۲): ۱-۲۵.
- موسوی، سید رضی. ۱۳۹۰. هنر اسلامی در آیین فتوت نامه ها با تأکید بر فتوت نامه چیت سازان. دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی (۱۵): ۲۱-۳۴.
- میرزایی، علی اکبر. ۱۳۸۷. نهج الفصاحه (کلمات قصار حضرت رسول اعظم (ص)). قم: انتشارات صالحان.
- میرزایی، رضا، و دیگران. ۱۳۸۵. بررسی مصالح بافت و رنگ در طراحی فضاهای توقف و استراحت در دوره معماری و شهرسازی مدرن ایران، مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (جلد ۳): ۱۹۰.
- نازی دیزجی، سجاد، محسن وفامهر و احمد رضا کشتکار قلاتی. ۱۳۸۹. اخلاق در معماری. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال پنجم (۴ و ۳): ۱۰۵-۱۱۴.
- نایبی، بتول (فرشته)، فاطمه کاتب، مهرانگیز مظاهری و بهروز بیر شک. ۱۳۸۶. تأثیر نور فضاهای داخلی بر کیفیت زندگی و رفتارهای اخلاقی انسان. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال دوم (۴ و ۳): ۶۵-۷۲.
- نقی زاده، محمد، بهادر زمانی و اسلام کرمی. ۱۳۸۹. ملاحظات فرهنگی در شکل دهی به نماهای شهری با تکیه بر ساختار نماهای شهری ایرانی در دوران اسلامی. نشریه هویت شهر، سال پنجم (۷): ۶۱-۷۴.
- نیک بخت، محسن و سید ابوالقاسم سیدصدر. ۱۳۸۱. دایره المعارف معماری و شهرسازی، مصور. تهران: آزاده.
- وثیق، بهزاد. و پشوتنی زاده، آزاده. ۱۳۸۸. مفهوم سکونت در آیات و روایات اسلامی فصلنامه مسکن و محیط روستا (۱۲۹): ۵۰-۶۵.